

ДО 200-ЛІТТЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Козак Стефан. Шевченкознавчі та порівняльні студії. Статті. Розвідки. Лекції / Голов. ред. Г. Скрипник; упоряд. Р. Радишевський. – Видавництво Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАНУ; Міжнародна асоціація українців; Міжнародна школа україністики. – К., 2012. – 568 с.

Ошатно видана наприкінці 2012 р. в Києві нова монографічна праця професора Стефана Козака називається “Шевченкознавчі та порівняльні студії. Статті. Розвідки. Лекції”.

Годиться пригадати, що ця праця – продовження студій ученого: попередня книжка “Християнство – романтичний месіанізм – сучасність. Статті. Розвідки. Лекції” побачила світ також у Києві в році 2011 [1, 336].

Академік Ганна Скрипник, автор вступного “Слова до читача”, а водночас і головний редактор книжки, справедливо наголошує, що внесок, зроблений С. Козаком, видатним ученим європейського виміру, у дослідження “проблем української гуманістики в царинах літературознавства, фольклористики, філософії, релігієзнавства та націоналізму, є суспільновизнаним і високоцінованим як в Україні, так і в Польщі” [2, 5]. Цю високу оцінку потверджують представлені в томі матеріали – ґрунтовна вступна синтеза Р. Радишевського та 48 оригінальних розвідок С. Козака.

Капітальна розвідка Р. Радишевського “Творчість Тараса Шевченка і порівняльні студії Стефана Козака” проливає нове світло на життєвий та творчий шлях автора рецензованої монографії. Р. Радишевський, водночас й упорядник рецензованої книжки, віднайшов ключі до відкриття незнаного. По-перше, 75-літній ювілей С. Козака “прочитаний” крізь призму етапних у долі і творчості польського українця подій. По-друге, зіставно-порівняльний вимір, який оприявнив нове, незнане у звичному, позначеному упередженнями та стереотипами, давно забутому й часом занедбаному. По-третє, блискуче знання царини студій колеги – сфери, в якій сам Р. Радишевський також творчо реалізується впродовж багатьох років, – надало традиційно-ювілейному нарративові глибини, забезпечило

повносиллям висновки про те, що С. Козак “ніколи не узагальнює фактів задля підтвердження своєї або спростування чужої думки” [3, 24].

У добре скомпонованій, змістовно вивершеній розвідці “Творчість Тараса Шевченка і порівняльні студії Стефана Козака” фахово оцінено не лише всі попередньо видані монографічні праці професора, а й компаративістичні статті ювіляра – як раннього періоду творчості, так і зрілого; наголошено, що новий монографічний том підсумовує наукову діяльність дослідника, бо ж уміщує шевченкознавчі та порівняльні студії різних років (починаючи від 60-х), які не ввійшли до інших книжок варшавського українця.

Творчість Шевченка в інтерпретації С. Козака – окрема цікава сторінка в шевченкознавстві. Новаторський передусім європейський контекст як у вимірі визвольного руху в Європі, так і в царині прочитання творчості українського генія, сягаючи до методологічних засад у площині не лише літературознавства, а й історіософії, культури, соціології. Відкриває цикл шевченкознавчих студій філософська розвідка “Історіософські концепції Тараса Шевченка”, яка порушує низку важливих питань, зокрема проблему теодицеї, над якою міркував також Г. Сковорода [5, 98-108], творчість якого мала значний вплив на українського поета. Т. Шевченко, якого “характеризує християнська турбота про олюднення світу”, переконання С. Козака трактує християнство “як есхатологічне очікування, повернене до майбутнього, як релігію надії та визволення. У такому контексті значення історії є формулою проектування майбутнього” [2, 32].

Новаторським на час появи самої розвідки є трактування теодицеї, кваліфіковане як “обґрунтування Бога як творця світу, в якому невідокремленими складовими являються різні форми зла і страждання” [2, 32]. Новочасні енциклопедичні видання розбудовують цю дефініцію. Зазначимо лише, що стаття “Teodysea Hryhorija Skoworody na tle słowiańskiej myśli religijnej okresu Oświecenia” (1983) – це одна із кращих розвідок Ришарда Лужного, котрий звертався до творчості Г. Сковороди впродовж усього творчого життя (спершу це було мов принагідно, а в останні роки – цілеспрямовано).

“Правда як *sacrum* у творчості Тараса Шевченка”, що вперше побачила світ у 1977-му, порушила комплекс таких проблем, дискутувати навколо яких науковці в підрадянській Україні на той час могли лише мріяти <...> Ідеться про принципи християнської моралі, про сакрум, розуміння традиції як джерела національної свідомості, що пов’язується, як наголошує дослідник, “з вибором таких історичних і народних елементів, де найвиразніше проявляється національний характер, “ідея нації”, історична роль суспільних сил і чинників, які становлять національну спільноту, право репрезентувати її та бути ідейним провідником” [2, 41].

Дослідник проводить ідею болючого доходження Шевченка до правди, акцентуючи, що “перевага чинника самосвідомості закладає початок процесу пізнання правди” [2, 40], показуючи глибину історіософічного думання поета, урешті, наголошуючи у висновку: “Не буде перебільшенням, що романтичну революційність, демократизм Шевченка слід поставити на чільне місце в загальній боротьбі народів Європи проти деспотизму монархів, проти гнобителів божих та природних прав, а особливо проти гнобителів свободи і правди, фінал яких поет зображував як невідстороненість справедливої кари за злочини” [2, 42].

Прочитання поезії Шевченка крізь призму головної формули романтичної історіософії – історіософії свободи – дало змогу авторові статті розширити горизонти відчитання пророчої мови

поета, які сягають своїми коренями Біблії, козацьких літописів, “Історії Русів”, української народнопоетичної спадщини.

Герменевтичному аналізу топіки правди присвячена ще одна стаття С. Козака – “Ідеал правди у Шевченка”, яка вперше побачила світ в авторитетному науковому часопису “Слово і Час” у 1990-му. Дослідник простежує, як узяті з Євангелія від Іоанна слова “І пізнаєте правду, а правда вас вільними зробить” (як відомо, саме вони стали девізом Кирило-Мефодіївського братства) знаходять реалізацію в поезії Шевченка “в довершеній поетичній формі”, переплавляються у пророчі передбачення.

“Романтики, до речі, вважали, що народам дав життя Бог, і тому боротьба за незалежність – то просто виконання волі Провидіння, здійснення божих принципів людської гідності й правди, тоді як їх втрата чи пограння є першим кроком до втрати свободи” [2, 58], – наголошує дослідник і далі, апелюючи до поезії Шевченка, твердить, що окремі елементи його творів засвідчують: такого роду філософія була відома поетові.

Розвідка “Тарас Шевченко та Юліуш Словацький”, яка вперше побачила світ у 2000-му в серійному виданні “Київські полоністичні студії”, сьогодні видається знаковою із кількох причин. По-перше, поема “Беньовський” Ю. Словацького потрактована С.Козаком як ключ, що відкриває читачеві не сентиментально-сільський образ України, але України “символічної і трагічної”: “А тому це є образ, в якому відбивається найглибший сенс її історії і водночас найважливіші суспільні, політичні, релігійні та екзистенційно-філософські проблеми, які хвилювали людей тієї епохи” [2, 67].

По-друге, справді: дещо ідеалізовано-перебільшений дискурс спонукає до дискусії, коли читаємо, що в таких творах, як “Беньовський”, а особливо “Срібний сон Саломеї”, Ю. Словацький постає перед нами як особа, “акт відмови від шляхетських традицій, атрибутів, характеру і ментальності якої став конструктивним актом пошуку польсько-українського порозуміння і згоди” [2, 67-68].

По-третє, автор відкриває багаторівневий вимір та глибоке філософське підґрунтя, аналізуючи, як саме у творах Словацького й Шевченка знаходить відбиття гострота українсько-польського конфлікту. Професор С.Козак слушно наголошує, що бурхлива реакція Шевченка на деспотизм “приводить на думку “Плач Єремії”, але набагато важливіше те, що, як і Словацький, поет представляв ту школу мислення, яка робить спроби розв’язання універсальних питань, що керують перебігом історії, – свободи і деспотизму” [2, 74].

Годі переоцінити цикл розвідок, які умовно можна окреслити дефініцією “Польська рецепція Шевченка”. Український геній очима видатних польських науковців, таких, як професор Мар’ян Якубець і професор В. Кубацький (статті “Дарунок Шевченкові від професора Мар’яна Якубця” та “Контекстовий погляд на Шевченка професора В. Кубацького”), а також знаних діячів П. Свенціцького та Гвідо Батталіі, Єжи Єнджеєвича (розвідки “Павлин Свенціцький – популяризатор творів Шевченка”, “Гвідо Батталія про Тараса Шевченка”, “Єжи Єнджеєвич та його “...Родовід українського генія”).

Розвідка від 1967 р. “Контекстовий погляд на Шевченка професора Кубацького” спонукає до співдумання й дискусії. Сила переконання, яка еманує від тези про те, що “в ранньому та зрілому романтизмі польська літературна україноманія була явищем політичним і вагомим. Кількісно вона була найчисленніша. Та й таланти значні були: Мальчевський, Гощинський, Богдан Залеський, Чайковський, Михайло Грабовський. До них належали Словацький, Поль і Семенський. Не кажучи вже про другорядних представників “української школи”, наприклад, Падуру, Грозу, Осташевського. Цій плеяді авторів протистоять Міцкевич, Красінський та Норвід, але й вони не зовсім вільні од “хвороби віку – україноманії” [2, 154].

З огляду на аксіому, що польський романтизм належить до явищ світової літератури, цитований тут фрагмент набуває особливої значущості, інспіруючи не лише оцінку українського чинника в польському культурному космосі,

а й окреслення такого ж контексту літератури українського середньовіччя чи, приміром, видатної літератури українського бароко в періоді його потуги й розквіту¹.

Не випадково наступну частину монографічної праці “Українсько-польські дискурси” започатковують статті, об’єктом пильної дослідницької уваги в яких є давньоукраїнське та давньопольське письменство, культура, стосунки та перспективи.

У статті “Польсько-українське культурне порубіжжя” розгорнуто нині гостро актуальний інтердисциплінарний зарис. Це дало змогу по-новому подивитися на проблематику середньовічного польсько-українського пограниччя, засигналізувати найбільш маловивчені аспекти українсько-польського культурного космосу XV–XVI ст.

Написана й надрукована ще у 2000-му, розвідка “Польсько-українське культурне порубіжжя” вражає яснобоаченням реалій, свідками яких ми нині є і будемо. Так, розмірковуючи про єдність та цивілізаційну спадкоємність українсько-польського прикордоння, яке спирається на тотожність “місця” і “коріння”, автор передбачив, що воно “більшою мірою, ніж прийнято думати, буде прямувати у західному напрямі, до наднаціональних, а отже, універсальних явищ і процесів, що є знаменням новочасної епохи, пов’язаної з визначними подіями і змінами” [2, 181].

Головні положення промови, виголошеної в Парижі у другу річницю Листопадового повстання чільним діячем польського демократичного товариства Тадеушем Кремповецьким, слушно цитовані у статті С.Козака [2, 188], варті того, аби бути нині не раз повтореними, але й – що особливо важливо – почутими сьогодні й українцями, і поляками. Бо ж і справді, погодьмось із автором, не

¹ Тут варто назвати бодай найбільш знакові праці останнього двадцятиліття: *Макаров А.* Світло українського бароко (К., 1994), *Шевчук Вал.* Муза Роксоланська: У 2 т. (К., 2005–2006), *Бондаревська І.* Парадоксальність естетичного в українській літературі XVII–XVIII ст. (К., 2005). Не можна поминути також новаторських розвідок Б. Криси, Л. Ушкалова, Ю. Пелешенка, Г. Ноги, М. Сулими, П. Білоуса, І. Ісиченка, А. Шевченко-Савчинської, О. Циганок, К. Борисенко та ін.

можна нехтувати досвідом взаємних драматичних, а навіть трагічних уроків та помилок, як то й нині робить чимало дослідників...

Першодрук статті “Польська течія в давньоукраїнському письменстві” датується 1970-м роком, а першодрук розвідки “Український струм у старопольській літературі” – роком 1971-м.

Побудована із двох самостійних підрозділів розвідка “Український струм у старопольській літературі” могла би претендувати на проспект окремої монографічної праці, особливо ж якщо взяти до уваги вміння автора побачити в окремих явищах перспективи майбутніх досліджень, які й справді постали після написання його праці (дисертаційні розправи Олі Гнатюк, Генрика Сушка в Польщі, а в Україні Миколи Сулими, Ростислава Радишевського, Юрія Луценка, Миколи Корпанюка, Петра Білоуса та ін.) або ж іще постануть. Щодо останніх, то тут не викликає сумніву, настільки своєчасно прозвучали заохочувальні міркування автора щодо необхідності простежити традиції українських літописів XVI – XVIII століть в історіографії А. Нарушевича, Є. Кітовича, Ю. Немцевича, С. Брандке, Й. Лелевеля та ін. Бо ж і в найскладніші, найсумніші часи, зазначено у статті, український струмок у тодішньому польському письменстві “давав себе знати у творах таких письменників, як І.Красіцький (“Хотинська війна”), Ф.Князьїн (“Потрійне весілля”, де він використав пісню про козака Захаренка), Ф.Карпінський, згадуваний уже Ю.Немцевич, який в “Історичних піснях” прославив козацькі часи в Україні (про свої подорожі по Україні розповідає в “Мемуарах з моїх літ”). Красу України оспівав у поемі “Софіївка” С.Трембецький (1735-1812). Степові простори, на яких пшеничні лани вигойдуються, як морська хвиля, табуни овець і тонконогих коней – ось як змальовує автор українську землю, називаючи її країною, що пливе молоком і медом...” [2, 204]. Додамо тут: ці суперлативи виразно вказують на те, що С.Трембецький добре простудіював українські козацькі літописи, зокрема літопис Самійла Величка.

Стаття С.Козака “Польська течія в давньоукраїнському письменстві”, хоча

й постала раніше за щойно аналізовану, у книжці “Шевченкознавчі та порівняльні студії. Статті. Розвідки. Лекції” представлена не відразу після розвідки “Український струм у старопольській літературі”, а після статті “На порозі нової літератури”. Шкода, що, певно, через недогляд видавців зазначені дослідження не виекспоновано як два крила, умовно кажучи, одного великого птаха в польоті, бо ж обидві культури й літератури перебувають на стадії невпинного розвитку, а контакти літератур, культур, мистецтва, музики набули нині особливої активності.

Наголосимо також, що саме розвідки, присвячені проблематиці середньовічного польсько-українського пограниччя, мають блискучий науковий апарат, супроводжені вкрай необхідними коментарями, поясненнями. Одне слово, написані вченим, котрий належить до тих, хто найліпше знається на проблемах. Тих саме проблемах, від вирішення яких багато залежить у долі не лише Польщі та України, а й цілої Європи.

Стратегічним помислом позначена розвідка “Реорієнтація польської думки щодо України”, яка вперше побачила світ у 2007-му в авторитетному часопису “Slavia Orientalis”. Проблема народження нової польської суспільно-політичної думки щодо України осмислюється на матеріалі тих процесів, які відбувалися в епоху романтизму, але генеалогію позитивних змін С.Козак шукає у XVIII ст., коли український і польський народи не мали самостійного політичного статусу й були “змушені до пошуків ремедіуму і шляхів виходу зі стану неволі” [2, 329]. Автор розвідки сягає до численних уже призабутих, але як же нині злободенних матеріалів авторства Йоахима Лелевеля, Тадеуша Кремповецького, Яна Чинського, ксьондза Пуласького, Станіслава Ворцеля, Шимона Конарського, Петра Семененка та ін. Автор розвідки “Реорієнтація польської думки щодо України” переконливо показує, що в ході дискусії (а до неї залучались щоразу ширші польсько-українські кола) про причини поразки Листопадового повстання, “історичні, народні та релігійні мотиви перепліталися із суспільними; не забували й про найбільш палючу й конфліктогенну проблему – ставлення поляків до українців, їхніх національно-

визвольних повстань і боротьби, взаємних польсько-українських стосунків та можливих контактних впливів” [2, 334].

Наголошуючи, що еміграційна переорієнтація польської суспільно-політичної думки щодо України була “сучасною, революційною та безкомпромісною”, С. Козак апелює до діяльності таких радикально-демократичних часописів, як “Nowa Polska” та “Postę”. Це, власне, на сторінках останнього було оцінено заслуги українців не лише щодо Польщі, а й усього слов’янського космосу, бо ж було наголошено, що український народ “є серцем слов’яського тіла”, окреслено його велику роль в історії [2, 334-335].

Порушується також питання про те, що в емігрантському середовищі – і цей нурт заслуговує на детальніше вивчення – саме Козаччина, а не Річ Посполита “була оплотом християнства в Європі. Хоча усвідомлення цього факту, а також суспільної та військової ролі Козаччини в історії не було поширене” [2, 335]. Цитована розвідка цінна й тим, що в ході аналізу промови Яна Чинського наводяться й вияскравлюються конструктивні свідчення переорієнтації польської демократичної думки щодо України [2, 337]. Головні тези промови Міхала Чайковського С.Козак аналізує невіддільно від його політично-дипломатичної діяльності на терені Константинополя й Туреччини як представника Hotelu Lambert й особисто князя Адама Чарториського. Доречне й надзвичайно потрібне нині посилання на працю Марселя Хандельсмана “Ukraińska polityka ks. Adama Czatoryskiego przed wojną krymską” (Warszawa, 1937) з її акцентом на мудрих і далекоглядних засадах політики (або ж “української концепції”) Адама Чарториського, яку він проводив у Парижі в 40-50-ті рр. XIX ст. і яка залишається актуальною й донині, бо ж різуче різниться від тенденційних оцінок шляхетської думки та історіографії стосовно українського народу, української історії.

Позитивними змінами, які настали в українсько-польських контактах за минулі два десятиліття, маємо завдячувати також працям автора, у чому переконують розвідки “Білі плями” в найновішій історії польсько-українських

політично-культурних зв’язків”, “Українці й поляки”, “Варшавська й польська україністика в процесі трансформації та глобалізації суспільства”. У першій із названих статей, першодрук якої випадає на знаменний для України рік здобуття незалежності, а саме 1991-й, засигналізовано комплекс проблем, важливість яких, можна нині сміливо стверджувати, була почута й належно оцінена по обидва боки кордону. Зрушення відбулись на всіх рівнях, в усіх площинах. Хоча й сьогодні значною мірою справедливим (а це спонукає до поважної праці) є твердження С.Козака про те, що “ані польська література, ані українська не засвоїла собі золотого фонду української літератури, ані українська – польської” [2, 529]. Дослідник слушно зазначає, що лише добра воля обох сторін та глибоке пізнання допоможуть подолати негативні стереотипи, упередження й застарілу взаємну неприхильність.

У завершальній синтетичній статті “Україна між Сходом і Заходом (до новітніх часів)” домінує історіософічний дискурс. Пошанівно й водночас критично С.Козак прочитує та оцінює праці попередників, які студіювали окреслену в назві розвідки проблему: “Europa między Wschodem a Zachodem” Нормана Девіса (N. Davies), “Ukraińcy” Ендрю Вілсона (A. Wilson), “Latinatas Slaviae Romanae” Ріккардо Піччіо, “Україна між Сходом і Заходом” Ігоря Шевченка, “Несподіванки української історії, представленої латиною” Наталії Яковенко, “Латина на Запоріжжі” Терези Хинчевської-Хеннель, описи України Ерика Ляссоти, Гійома Боплана та ін.

Добрим знаком розвідки вважаємо її дискусійні моменти, які інспірують до подальших студій, приміром, у розмислі про те, що “роль України як “захисного муру християнства”, ясна річ, похвальна і почесна, але чи пам’ятає про це Європа, чи залишається це у пам’яті нащадків?” [2, 551]. “Не слід забувати, – розмірковує автор, – що саме Україна, її населення протягом багатьох віків ставали здобиччю і жертвою нищівних нападів османських грабіжників. Можна припустити, що у європейській свідомості ця роль України як “захисного муру християнства”, як “буферної” держави, врешті, як держави, котра лежить на межі між Сходом і

Заходом, залишається радше скромною” [2, 551].

В іншому контрапункті доречним постає діалог із положеннями праці Ендрю Вілсона про те, що “повторне відкриття генетичного зв’язку” України із Київською Руссю треба розглядати як значною мірою відкриття вже українських істориків XIX століття. С.Козак переконує, що така картина далеко не повна. Аргументи вченого ваговиті, бо ж і справді “не можна забувати, що провідні козацькі літописці – Самовидець, Граб’янка, Величко, анонімний автор “Історії Русів”, цілком свідомо посилалися на геополітичну концепцію Київської Русі, яка була звернена і на Схід, і на Захід, а також драматично описували козацьку місію *antymurale Cristianitas*, опираючись на концепції Лівія і Тацита та вкладаючи у вуста історичних персонажів надто патріотичні промови” [2, 552].

Широка панорама проблем, явищ і процесів у монографії поєднується із проекцією концептів кожної доби на етапні історичні та історико-художні твори українського, польського і світового письменства. Це твори, які стали видатними явищами європейської і світової культури, як авторські, так і народнопоетичні: “Повість временних літ”, “Слово о полку Ігоревім”, “Історія Русів”, “Маніфест до держав Європи” та “Вивід прав України” Пилипа Орлика, козацькі літописи, козацький героїчний епос... На окрему розмову заслуговує дипломатична діяльність, наприклад, Григорія Орлика, який виконував

спеціальні дипломатичні місії у справах Східної Європи.

Зазначимо, що месіаністичну історіософію анонімного видатного твору “Історія Русів” С. Козак уперше проаналізував ще в 90-х роках XX століття, а повніше її окреслив у своїй книжці “*Preromantyzm ukraiński*” (Варшава, 2003).

Окремі положення, гадаю, часом вимагають докладнішого пояснення: “Викладання поетики і риторики сприяло тоді поширенню в руській культурі такого сприйняття письменницької творчості, яке радикально вирізнялося від того, котре століттями нав’язувалося церковною доктриною православного слов’янства. Заміна класичними гуманістичними нормами староруських письменницьких парадигм і доктрин викликала сильний шок, наслідки якого досить швидко з українських земель поширилися і в Московській Державі” [2, 550]. Можна мати претензії й до численних видавців, які не завжди пильно вчитали видавничу коректу (сс. 339, 529, 559, 564, 565). Гостро потрібним у такій книжці вважаємо біобібліографічний покажчик та розлоге резюме англійською, польською, російською мовами.

Нова праця професора Стефана Козака, яка стала підсумком його півстолітньої наукової праці на ниві українознавчо-культурологічної, української суспільно-філософської думки та українсько-польських історичних, культурних, літературних взаємин, переконує читача у творчому повносиллі вченого.

ЛІТЕРАТУРА

1. Козак С. Християнство – романтичний месіанізм – сучасність: Статті. Розвідки. – Міжнародна школа україністики НАН України, 2011. – 336 с.
2. Козак С. Історіософські концепції Тараса Шевченка // Козак С. Шевченкознавчі та порівняльні студії. Статті. Розвідки. Лекції. – К., 2012. – 568 с.
3. Радішевський Р. Творчість Тараса Шевченка і порівняльні студії Стефана Козака // Козак С. Шевченкознавчі та порівняльні студії. Статті. Розвідки. Лекції. – К., 2012. – С. 7-25.
4. Скритник Г. Слово до читача // Козак С. Шевченкознавчі та порівняльні студії. Статті. Розвідки. Лекції. – К., 2012. – С. 5-6.
5. Ližny R. Teodycea Hryhorija Skoworody na tle słowiańskiej myśli religijnej okresu Oświecenia // *Studia slavica* In honorem viri doctriissimi Olewa Horbatsch. Festgabe zum 65. Ge burststag, herausgegeben von G.Freihof, P.Kosta und M.Schütrumpf. – Teil 2. Beiträge zur Ostslawischen Philologie (II), Verlag Otto Wagner. – München, 1983. – S. 98-108.

Валентина Соболь

Отримано 29 квітня 2013 р.

м. Варшава (Польща)